

введення нової людини до її складу, дозволить виявити певні моменти, які могли стати непоміченими для членів групи.

У процесі проведення обшуку слідчому також потрібно звертати увагу на ті речі та предмети, які можуть з'явитися у особи, що обшукується, внаслідок, в тому числі, раніше вчинених і нерозкритих злочинів [42].

Слідчий повинен завжди бути готовим до негативного психологічного впливу з боку не лише особи, яка обшукується, його родичів та її членів сім'ї, а й загалом обстановки, що складеться на момент проведення цієї слідчої дії. Іноді, як свідчить слідча практика обшукувана особа у процесі обшуку, який у неї проводиться, намагається відвернути увагу слідчого або інших учасників, конфліктує з ними з переходом до прямого опору. Ця особа може розпочати скандал з членами своєї сім'ї для відвернення уваги слідчого, що може також проявлятися у переміщенні предметів та їх розкиданні. Все це безумовно негативно впливає на слідчого, і він повинен це враховувати, відповідно реагуючи, класти край цим діям у рамках закону, але ні в якому разі не йти на конфлікт. Вважаємо правильною думку О.М. Васильєва, який з цього приводу зазначає: «якщо обшук проводиться у того, хто дійсно не приховує речей, які розшукуються, то обвинувачений, звичайно може серйозно переживати неприємну процедуру обшуку і відчувати себе морально травмованим, але реагуватиме на це показною зневагою та іронією. Іронія та бравада у поведінці підозрюваного, як правило, свідчить про те, що помилки у діях слідчого, який вирішив провести обшук, немає, йому лише потрібно наполегливо шукати, не піддаючись на провокацію» [59].

Нами розглянуто найдодільніші прийоми психологічного впливу, які мають застосовуватися слідчим при проведенні обшуку.

Слідчий повинен постійно працювати над удосконаленням прийомів і методів, які використовує у процесі своєї роботи, і наука покликана допомагати йому в цьому, розробляючи нові методи.

Абсолютно правильною в цьому відношенні є думка В.І. Попова, який закликає навчати слідчих конкретним криміналістичним прийомам обшуку, що ґрунтуються на психологічній основі [60].

На завершення даної теми пропонуємо зробити такий висновок: тактично правильне застосовування психологічного впливу у рамках закону при проведенні обшуку є цінним і корисним, оскільки такий вплив значно підвищує ефективність цієї слідчої дії.

2.3 Тактика психологічного впливу при проведенні відтворення обстановки і обставин події

Ця слідча дія проводиться для перевірки показань свідка, потерпілого або обвинувачуваного (ст. 194 КПК України) і містить у собі певною мірою дві самостійні слідчі дії — перевірку свідчення на місці та слідчий експеримент.

Прийняття рішення про проведення цієї слідчої дії приймає слідчий залежно від доказів, які він має у своєму розпорядженні. Як свідчать результати вивчення слідчої практики — відтворення обстановки і обставин події слідчими проводиться в 68,3 % розслідуваних справ. Це свідчить про те, що дана слідча дія є надійним способом отримання доказів, перевірки обізнаності осіб про обставини розслідуваної події.

Нерідко ця слідча дія, як наголошує І.К. Волкова, є єдиним способом перевірки показань свідка, потерпілого, підозрюваного [61], і в багатьох випадках відіграє вирішальну роль у встановленні об'єктивної істини у справі.

Багато в чому, на нашу думку, ефективність проведення відтворення обстановки і обставин події та досягнення результатів з її допомогою, залежить від тактично правильного та умілого його проведення з використанням прийомів психологічного впливу.

Психологічний вплив у процесі проведення відтворення обстановки і обставин події є обов'язковою, і справа слідчого, щоб він був цілеспрямованим і корисним.

«Слідчий експеримент — сильний засіб психологічного впливу на його учасників, оскільки отримані результати не-

рідко наочно свідчать про можливість або неможливість певного явища, події, а спростувати їх і підозрюваному, і обвинуваченому буває досить важко» [54].

У слідчій практиці є багато випадків, коли за допомогою відтворення обстановки і обставин події (слідчого експерименту) наочно спростовувалося неправдиве свідчення, що давалося підозрюваним і обвинуваченим.

Розслідуючи викрадення великої кількості промислових товарів з магазину, слідчий вирішив відтворити обстановку та обставини пригоди за участю підозрюваного П. Шляхом огляду місця події слідчий зробив висновок, що одна людина фізично не змогла б винести такої кількості товарів. Було висловлено припущення, що викрадення вчинили декілька осіб. Але підозрюваний це категорично заперечував і брав всю вину на себе. У процесі відтворення обстановки і обставин події підозрюваний П., наочно пересвідчився у неможливості поодиночки вчинити цей злочин. Тобто така слідча дія сприяла правдивому свідченню підозрюваного, який визнав свою вину і засвідчив, що крадіжку він вчинив разом з двома співучасниками. Надалі ці особи були затримані та своїми свідченнями підтвердили свідчення П. Так за допомогою відтворення обстановки і обставин події були викриті учасники злочину і розслідування у справі було успішно завершено.

Слід зазначити, що у протоколах відтворення обстановки і обставин події не відображаються конкретні прийоми психологічного впливу, у зв'язку з чим применшується доказове значення результатів слідчих дій, ускладнюється оцінка отриманих даних і законність застосування прийомів психологічного впливу.

Після прийняття рішення про відтворення обстановки і обставин події слідчий повинен заздалегідь допитати особу, яка надаватиме допомогу у виконанні цієї слідчої дії, та отримати згоду на її добровільну участь. У такому випадку слідчий повинен застосувати такий прийом психологічного впливу як переконання в необхідності згоди на проведення відтворення обстановки і обставин події, але ні в якому разі не повинен примушувати її робити це шляхом тиску, домовленості або інших незаконних прийомів для уникнення спотворення картини пригоди та порушення законності. Але при цьому слідчий повинен критично ставитися й до цілковитої згоди особи на проведення такої слідчої дії. Мотиви добровільної згоди на участь у проведенні цієї слідчої дії можуть бути різними. До них, зокрема, Р.С. Белкін відносить: щире прагнення надати допомогу органам розслідування у встановленні істини по справі; спроби затягування слідства свідомо неправдивими свідченнями на місці відтворення обстановки і обставин події для спрямування слідства хибним шляхом [62].

Мотивами такої згоди можуть бути, на думку Р.С. Белкіна, й різні наміри встановлення зв'язку із співучасниками; втеча з під варти; знищення слідів злочину на місці його вчинення, що не були виявлені працівниками слідства до виходу з обвинуваченням на місце події [62].

Це слідчий повинен враховувати при підготовці відтворення обстановки і обставин події та заздалегідь вживати заходів нейтралізації здійснення намірів особою проти інтересів розслідування. З цього приводу можна навести приклад (за матеріалами опитування). За фактами кількох ви-

крадень з магазинів та за підозрою у вчиненні цих злочинів було затримано громадянина П., який неодноразово засуджувався за такі злочини. Слідчий вирішив провести відтворення обстановки і обставин події на місці вчинення крадіжки в одному з сільських магазинів, який був розташований на околиці села. Підозрюваний дав згоду на проведення цієї слідчої дії. Відтворення обстановки і обставин події було вирішено провести в умовах, наближених до таких, у яких було вчинено даний злочин (вечірній час, недостатнє освітлення біля магазину та повна його відсутність у службових приміщеннях). Слідчого насторожило добровільне визнання своєї вини і згода на участь у відтворенні обстановки і обставин події. Він вирішив на певний час відкласти проведення цієї слідчої дії. Через деякий час слідчий вже мав у своєму розпорядженні оперативні дані відносно того, що підозрюваний має намір втекти під час проведення відтворення обстановки і обставин події. Викликавши на черговий допит підозрюваного Т. та уточнюючи окремі моменти майбутнього проведення відтворення обстановки і обставин події, він почав говорити йому про випадки втечі з під варти під час проведення слідчих дій і, зокрема, при відтворенні обстановки і обставин події, що призвело до небажаних наслідків. Внаслідок цього було застосовано зброю у результаті чого були поранення і навіть зі смертельними наслідками, і роз'яснив положення ст. 399 КК України про кримінальну відповідальність за втечу з-під варти. Це мало відповідний психологічний вплив на підозрюваного Т., який згодом відмовився від намірів втекти, у процесі відтворення обстановки і обставин події, показав, яким чином він здійс-

нив крадіжку з магазину. У подальшому на допитах він сказав, що мав намір втекти у процесі проведення цієї слідчої дії, але відмовився від цього після того, як слідчий переконливо роз'яснив йому наслідки такого діяння і недоцільність здійснення цього наміру. Це є наочним прикладом правильного і своєчасного застосування психологічного впливу перед проведенням відтворення обстановки і обставин події, яке сприяло попередженню вчинення нового злочину і отриманню цінних доказів та підтвердженню тих, що мав слідчий у справі.

Може виникнути запитання, чи є закономірною відмова особи від своїх «невигідних» для слідства намірів. Безумовно, ствердно відповісти на це запитання неможливо. Це залежить від низки обставин і передусім від обвинувачуваного або іншої особи, яка проходить по справі, а також від інформації про цю особу, що є у слідчого. Але в будь-якому випадку слідчий завжди повинен застосовувати відповідний прийом психологічного впливу, щоб зменшити ймовірність здійснення негативних намірів і вчинків осіб, які мали намір вчинити протидію розслідуванню, в якій би формі вона не здійснювалася.

С.А. Шейфер пропонує такий прийом для перевірки правильності свідчення особи як «виявлення причетної обізнаності» допитуваного при перевірці свідчення на місці, наголошуючи на тому, що «пізнавальне значення даного прийому ґрунтується на пізнанні особою деталей обстановки, яку вона бачила раніше, що, природно, виявляється неможливим, якщо особа не брала участі у подібних подіях» [63]. Ігнорування цієї обставини, що ґрунтується на психологічній теорії пізнан-

ня (розпізнавання образів), може призвести і призводить до негативних наслідків, часом до засудження непричетної до даного злочину особи. З цього приводу можна навести приклад зі слідчої практики (за матеріалами опитування слідчих). За підозрою у вчиненні квартирної крадіжки був затриманий З., який на перших допитах заперечував свою причетність до даного злочину, а потім, через декілька днів, зізнався і детально розповів про обставини вчинення злочину. Слідчий з метою перевірки свідчення вирішив зробити відтворення обстановки і обставин події за участю З., який внаслідок розкриття злочину та визнання ним своєї вини був засуджений до позбавлення волі. У колонії він написав скаргу до Верховного Суду України про те, що він не вчинював злочину. У процесі проведення перевірки було встановлено, що З. у ході відтворення обстановки і обставин події не показував точно, звідки він взяв гроші, цінності (вироби із золота) та інші речі (магнітофон, джинси) і обмежувався невиразними жестами. Через деякий час було затримано особу, яка дійсно вчинила дану крадіжку. Слідчий у цьому випадку легковажно поставився до аналізу результатів відтворення обстановки і обставин події, проведеного за участю З., зробив неправильні висновки, у результаті чого була засуджена невинна людина. Як з'ясувалося при додатковому розслідуванні, на З. впливав раніше засуджений М., який розповів про вчинення ним квартирної крадіжки і попросив З., якщо його затримують за підозрою у вчиненні даного злочину, щоб той зізнався і всю провину взяв на себе (З. перебував на обліку в міліції), а за це йому нічого не буде, оскільки він неповнолітній і при цьому він, на знак подяки, отримає від М. портативний японський магнітофон.

М.С. Строгович висловлюється проти такого прийому (акцентуації причетної обізнаності) під час перевірки свідчення на місці, посилаючись на те, що закон не допускає проведення випробувань, на які би міг опиратись обвинувачений для самовикривання [64]. Безумовно, примушування не повинно бути, але проведення експериментальних дій, зокрема, у процесі такої слідчої дії як відтворення обстановки і обставин події, має проводитися обов'язково, що передбачено КПК. І немає нічого протизаконного, якщо особа у процесі експериментальних дій дійсно себе викриває, оскільки вона або добровільно бажає цього, або, намагаючись ввести слідство в оману, сама викриває себе (також без будь-якого примусу).

Безумовно, відтворення обстановки і обставин події, як правило, має бути проведено у таких же умовах (або максимально наближених), у яких було вчинено злочин, оскільки, крім достовірних результатів, сама по собі наявність аналогічної обстановки місця, де передбачається виконувати цю слідчу дію, сильно впливає на психологію особи, свідчення якої ретельно перевіряються, особливо, коли ця особа намагається ввести слідство в оману. З цього приводу В.О. Коновалова пише: «Психологічний вплив обстановки, що знову сприймається надзвичайно сильно тоді, коли те, що сприймається суперечить свідченню, спростовує останнє. Звичайно така ситуація виникає, з боку особи, у разі свідомого неправдивого свідчення. Перебування повторно на місці події зі всією очевидністю викриває особу, яка неправдиво свідчить, що простежується у явній розбіжності у свідченнях про обстановку з самою обстановкою, стає тим пси-

хологічним впливом, який примушує обвинувачуваного або свідка зізнатися у неправді та пояснити її мотиви» [50].

В.М. Уваров з цього приводу стверджує, що «сильний психологічний вплив на особу, яка дає неправдиві свідчення, має сприйняття місця події. Реальна обстановка переконує її в суперечності даного свідчення, невідповідності її свідчень фактичній обстановці місця події і, як правило, змушує відмовитися від них і свідчити правдиво про обставини розслідуваної події» [65]. У зв'язку з цим слід наголосити, що такий тактичний прийом перевірки свідчення, який пропонується Я.Г. Ципарським при проведенні відтворення обстановки і обставин події як макетування, може мати певний психологічний вплив і тому заслуговує на особливу увагу [66]. Правда, при цьому треба застерегти слідчих від надмірного захоплення використанням макетів, коли замість відтворення обстановки створюється справжнє інсценування, що підсвідомо відводять слідчого від об'єктивного розслідування і яке приводить до обвинувачувального напрямку.

Необхідно також наголосити, що використання макетів при відтворенні обстановки і обставин події у процесі розслідування вбивств та згвалтувань певним чином впливає на психологію підозрюваного або обвинуваченого, що може викликати у нього переживання, аналогічні тим, які він відчував при вчиненні злочину, а це, у свою чергу, може сприяти щирому зізнанню.

В.О. Коновалова правильно стверджує, що макети виконують двояку роль: «з одного боку, створюють у особи емоційну настроєність, яка може відповідати його стану в момент події; з іншого сприяє виникненню асоціативних

зв'язків, які можуть бути використані для застосування окремих обставин, внесення коректив в обстановку експерименту, повідомлення нових даних внаслідок відновлення у пам'яті обставин, раніше помічених особою, що бере участь в експерименті» [67]. Стосовно цього, прокурор-криміналіст Ф.В. Хоменко зазначав, що для успішного проведення цієї слідчої дії способом макетування, необхідно до нього ретельно готуватися. Слідство при цьому повинно мати перевірені та достовірні дані про те, що особа говорить правду і має бажання розказати і показати все, те що раніше нею спостерігалось на місці вчинення злочину [68]. Цікавими є висловлені в літературі рекомендації про використання у процесі відтворення обстановки і обставин події справжніх предметів. Ф.В. Глазирін, наприклад, зазначає, що «використання справжніх об'єктів сильніше впливає на учасників експерименту, робить отримані результати більш переконливими» [33].

Звичайно, використання таких об'єктів у будь-яких обставинах не повинно вступати в суперечність з вимогою забезпечення безпеки всіх учасників слідчої дії.

Важливим, на наш погляд, прийомом психологічного впливу при відтворенні обстановки і обставин події є застосування науково-технічних засобів (звуко-, відеозапису, фото- і кінозйомки), що сильно впливає на його учасників, передусім на осіб, свідчення яких перевіряється. Особливого ефекту психологічний вплив досягає при застосуванні відео- або кінозйомки. У таких умовах особа замислюється, чи варто говорити неправду, бо її дії під час експерименту чітко фіксуються і в подальшому можуть бути пред'явлені для пере-

гляду як самій особі, так й іншим особам. Можна навести приклад зі слідчої практики за матеріалами кримінальної справи стосовно зґвалтування з убивством. За підозрою у вчиненні даного злочину були затримані троє підозрюваних. Один з них зізнався у вчиненому, а двоє заперечували свою причетність і були впевнені, що їх товариш не зізнався. Було вирішено провести відтворення обстановки і обставин події за участю підозрюваного, який зізнався. У ході проведення цієї слідчої дії використовувався відеозапис. Відтворення на допиті відеозапису мало такий сильний психологічний вплив на підозрюваних, які свідчили неправдиво, що спонукало їх змінити свою позицію і зізнатися у співучасті при вчиненні даного злочину.

М.А. Матусевич наголошує, що «результат слідчого експерименту може вчинити великий психологічний вплив на обвинуваченого і є поштовхом до правдивих свідчень» [69], а тим більше, якщо його зафіксувати на плівку.

Безумовно, велике значення має використання результатів відтворення обстановки і обставин події в тих випадках, коли перевіряються декілька осіб відносно обставин однієї події шляхом їх співставлення. Про це, зокрема багато, говорилося в юридичній літературі. Результат співставлення даних, отриманих у процесі відтворення обстановки і обставин події з подальшим пред'явленням співучасникам, які заперечували свою причетність, має великий психологічний вплив і дає певні позитивні результати.

Важливим, на нашу думку, є такий тактичний прийом проведення відтворення обстановки і обставин події, який може певним чином впливати на тих осіб, які беруть участь

у проведенні цієї слідчої дії, як участь в ньому особи, свідчення якої перевіряються, тим більше, якщо є припущення, що дана особа намагається ввести слідство в оману. Щоб спростувати неправильно обрану ним лінію поведінки, слідчий приймає рішення про участь даної особи у відтворенні обстановки і обставин події, оскільки участь у слідчому експерименті підозрюваного або обвинуваченого нерідко має сильніший психологічний вплив. «Весь процес проведення слідчої дії, точність і наочність дослідів, незаперечність отриманих результатів переконують обвинуваченого в необхідності правдивих свідчень... Обвинувачений у вчиненні злочину машиніст стверджував, що, рухаючись із певною швидкістю, він не міг через складний рельєф місцевості побачити появу потерпілого на даній ділянці дороги. Було проведено слідчий експеримент. Обвинувачений та інші учасники перебували у кабіні електровоза і мали пересвідчитися в тому, що у даних обставинах неможливо було не побачити потерпілого. Відразу ж після закінчення слідчого експерименту обвинувачений змінив свої попередні свідчення» [54].

Безумовно, це є наочним прикладом доцільного використання присутності особи при проведенні відтворення обстановки і обставин події, що дозволило отримати об'єктивні докази по розслідуваній справі. Але якщо її свідчення є можливим перевірити у процесі цієї слідчої дії без її участі, і це не вплине на об'єктивність отриманих результатів, то слідчому краще провести відтворення обстановки і обставин події (експеримент) без участі даної особи, уникнувши непотрібного на даному етапі розголошення відомостей про хід розслідування.

Нерідко у слідчій практиці бувають випадки, коли особа дала згоду на проведення відтворення обстановки і обставин події, але внаслідок різних мотивів відмовляється надалі від участі в цій слідчій дії. У такій ситуації слідчому необхідно застосувати такий прийом психологічного впливу як переконання.

Завершуючи цю тему, слід ще раз підкреслити, що слідчий як у процесі підготовки, так і у процесі проведення відтворення обстановки і обставин події, не повинен застосовувати принижуючих, ображаючих та інших неетичних дій відносно осіб, свідчення яких перевіряються, а також допускати аналогічні дії з боку інших учасників відтворення обстановки і обставин події.